

IN MEMORIAM – LJUBOMIR TADIĆ (1925–2013) IV

Mirjana Radojičić (prir.)

Trivo Indić

Institut za evropske studije
Beograd

Onom najboljem što je kao misao socijalistički pokret u južnoslovenskim zemljama iznedrio, od Svetozara Markovića do Vase Pelagića, od Skerlića i Dimitrija Mitrinovića do Gaje Petrovića i Dobrice Ćosića, pripada i opus Ljubomira Tadića. Veliki deo toga misaonog toka u prošlom veku prekinula je Staljinova čelična pesnica i tiranija dogme koju je vaspоставio u Trećoj Internacionali (Sima Marković, Filip Filipović, Kosta Novaković, Milan Gorkić, i drugi), a njegovi naslednici i sledbenici u Jugoslaviji takođe su dali svoj dopinos fizičkoj i duhovnoj likvidaciji svega što je mislilo u tom pokretu (setimo se samo spiska „izdajnika“ u zvaničnom organu KPJ „Proleter“ iz maja 1939. i Brozovog članka u njemu pod naslovom „Trockizam i njegovi pomagači“, slučaja Kerestinec iz 1941, sudbine Augusta Cesareca, Price, Adžije, Rihtmana, Keršovanija, Masleše, Živojina Pavlovića, Labuda Kusovca, itd). U vreme vlasti Josipa Broza zatiranje istinski leve, socijalističke kritičke inteligencije bilo je ugrađeno u sam politički sistem jedne partije i jednog vođe i opšte cenzure pod zakonskom etiketom „moralno-političke podobnosti“.

Ljubomir Tadić je rođen 1925. u Smriječnu, na hudom i posnom pivljanskom nebotačniku (Staroj Hercegovini), u porodici dokazanih rebela i rodoljuba, na planinama koje su, prema Cvijiću i Jaši Prodanoviću, u našem dinarskom civilizacijskom krugu bile čuvari kulturne i nacionalne osobenosti i demokratskih ideala plemenskog društva održavanog sve do sredine prošlog veka. Sa šesnaest godina, Tadić je 1941. iz nikšićke gimnazije otišao u partizane, preživevši ratnu epopeju oslobodilačke borbe, ali i gorko iskustvo tragičnih razdora i nesporazuma među samim antifašistima, koje su svojim životima platili i članovi njegove najbliže porodice.

Studirao je pravne nauke u Sarajevu i Beogradu, a doktorirao u Ljubljani 1959. sa tezom o Hansu Kelsenu i teoriji „čistog prava“. Bio je profesor Pravnog fakulteta u Sarajevu do 1962, a onda prelazi u Beograd gde je,

prvo, upravnik Odeljenja za pravne nauke Instituta društvenih nauka, a od 1965. redovni profesor Odeljenja za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta, za predmet Sociologija politike i prava. Na zahtev Josipa Broza, u januaru 1975. Skupština Srbije donosi odluku o isključenju osam profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu iz radnog odnosa, zbog političke nepodobnosti. Među njima je bio i Ljubomir Tadić.

Kada je knjaz Nikola pozvao u Biljardu sve glavare da utvrde naslednost prestola, tj. njegovu dinastiju, tadašnji upravitelj narodnih škola, Vasa Pelagić (proteran iz Srbije, pa zatražio utočište u Crnoj Gori), izjasnio se za republikanski izborni sistem i protiv ambicije knjaževke. „Za 24 ure da te moje oko nije videlo na Cetinju!“, uzviknuo je knjaz. Tako je, u logici despotije, prošao i Ljubomir Tadić, kada je, kao savetnik komisije za izradu novog jugoslovenskog ustava, početkom šezdesetih, izjavljivao da je demokratskiji ustav u kome je predsednik republike ličnost sa ograničenim mandatom, a ne (kako će biti zapisano) „bez ograničenog mandata“. To mu Broz nikad nije oprostio, pa je najuren iz komisije, iz Saveza komunističara, ali i sa univerziteta.

Jedan je od osnivača jugoslovenske intelektualne zajednice poznate kao Grupa Praxis (1964), koja je razvila snažnu teorijsku kritiku tadašnjeg vladajućeg državnog, autoritarnog socijalizma i u praktičnoj politici branila pravo na ljudske i građanske slobode, pravo na dijalog i slobodu pojedinca kao uslov slobode za sve, demokratski pluralizam i pravnu državu. Obnavljajući Marksovo načelo „bespoštedne kritike svega postojećeg“, razvijajući nasleđe Roze Luksemburg (Luxemburg – „Nema socijalizma bez demokratije“), Gramšija (Gramsci), kritičke teorije Frankfurtskog kruga i drugih radikalno levih alternativa, ova grupa je ušla u sukob sa oficijelnom dogmom u tadašnjoj Jugoslaviji, i zbog toga su njena delatnost, objavljivanje časopisa *Praxis* i rad njene međunarodne letnje škole (Korčulanska škola) 1974. godine bili zabranjeni.

Deo ove grupe, u kojoj je bio i Tadić, nastavio je da izdaje časopis u Londonu, na engleskom jeziku, kao međunarodno izdanje.

Tadić je jedan od najaktivnijih i najradikalnijih političkih analitičara ove grupe, o čemu svedoče njegovi brojni tekstovi i preko dvadeset knjiga koje je napisao, a među kojima su i one koje je Brozov režim sudskim zabranama uklanjao još i pre izlaska iz štamparije. Bio je i glavni urednik beogradskog časopisa *Filosofija* koji je, takođe, zabranjivan i na kraju ukinut odlukom vlasti. Sa Dobricom Ćosićem u oktobru 1980. pokrenuo je nezavisni levi časopis *Javnost*, ali vlasti nisu dozvolile njegovo objavljivanje. Sa Ćosićem je, takođe, 1984. osnovao Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja, koji je štitio prava na nezavisno mišljenje svih onih koji su u Jugoslaviji dolazili u sukob sa režimom. Bio je gostujući profesor na mnogim univerzitetima u svetu, a njegovi radovi prevedeni su na strane jezike.

Njegova izabrana dela objavljena su u Beogradu 2008. godine u sedam tomova. To su knjige izuzetne erudicije, jasne misli i pitkog stila, u sazvežđu najboljeg što je napisano kod nas u oblasti društvenih i humanističkih nauka. Svaka njegova knjiga je bila čin slobode koji služi slobodi, prihvaćena od mladih generacija i pre juna 1968, kada je sa pobunjenim studentima na novobeogradskom Podvožnjaku osetio penetre Brozove policije.

Posedovao je enormnu snagu razuma i sposobnost dubokog promišljanja: opažao je i uočavao mnogo i široko, uvek lučio dobro od zla, pravdu od nepravde, istinu od laži i mudrost od lukavstva i privotstva. Raspolagao je merilima znanja kojima se moglo verovati. Takvi ljudi su, rekao bih, „so soli“ Zemljine. Ispovedao je javno sumnju, nevericu u red i poredak zasnovan na ličnim privilegijama, uzurpaciji vlasti, socijalnim razlikama i paragrafskoj pravdi, i u takvom svetu video „otrovnu klicu narodnih nesreća i beda, omraza i svakovrsnih rđavština, religioznih i nacionalnih lažarija

i eksploatatorskih nedjela“ (Pelagić). Nepoverljiv prema svakom poretku, sem poretka slobode, gnušao se režima utemeljenih na nasilju, zatiranju dijaloga i upotrebi sile.

U duši je ostao komunar, mišlju i ponašanjem liberterski socijalist, koji se najrađe identifikovao kao sledbenik one škole mišljenja koju oličava Roza Luksemburg. I kasnije, kada su se mnogi saborci iz 1968. razišli i preobratali u profesionalne funkcionere novoutemeljene demokratije, Tadić je ostao gde je bio – van režimske politike i milosti, radikalni republikanac, neprilagodljiv, nepotkupljiv, svojeglav, van protokola, van unosnih poslova i titula, plebejac koji deli sudbinu svoga naroda. Nikad mu nije pala na pamet misao da bi mogao nekim dominirati. Uvek se klonio šefovanja u svim ustanovama u kojima je radio ili morao da se prihvati poslova predvodnika. Mrzeo je, kao što reče Kropotkin (Кропоткин) za Reklia, i najmanji znak duha željnog dominacije. Verovao je da čovek može bolje živeti a da ne teži vladati drugim, i tako se ponašao.

Nauku o politici tumačio je kao potragu za spregom borbe za opšte dobro, istinu i slobodu. Rehabilitujući praktičnu filosofiju u Aristotelovom značenju, posebno u domenu politike i prava, Tadić je stvorio osobenu kritičku teoriju slobode i demokratije, na fonu ličnog iskustva sa dva totalitarna sistema dvadesetog veka: fašizma i staljinizma. Shvatajući politiku kao učenje o oslobođenju i kao permanentni zahtev za višim slobodama, ljudskim dostojanstvom i odbranom stvaralačkih potencijala slobodnih i jednakih pojedinaca u zajednici, Tadić je porekao svaku vrednosnu neutralnost nauke, pragmatizam realpolitike i ambiciju da se apologetikom ukloni svaka intencija ka promeni, revolucionisanju postojećeg, izopačenog sveta. Ovo razumevanje politike kao sinteze teorijskog i delatnog, praktičnog života, odbacuje ideju politike kao tehnike vladanja i etičke ravnodušnosti. Dilema poredak ili sloboda prevazilazi se Tadićevim nastojanjima da koncipira poredak

slobode (*Ordo libertatis*) oko koga će gravitirati sva njegova teorijska istraživanja, ali i lična sudbina.

Zato ga je kritika volje za moć, za dominacijom, usmerila da nauku o politici koncipira kao jednu teoriju oslobođenja ili emancipacije, odlučno odbijajući da se ona pretvori u slugu vlasti, apologiju datog poretka, tj. ustoliči kao metafizika porobljavanja. On je bitno doprineo renesansi Marksove (Marx) misli u vreme kada je ta misao u jednom delu sveta bila poricana kao ideologija subverzivnih snaga, a u drugom („real-socijalističkom“) bila pretvorena u državnu religiju čiji je vrhovni žrec bio Staljin. Politiku i pravo nikada nije lučio od etike, nije ih video lišene sudova vrednosti, poričući tako pozitivizam i „čistu nauku“ kao ornament moralne ravnodušnosti prema uzurpaciji i tiraniji vlasti. Tadićeva misao kritike uvek je denuncirala poslušne „realiste“ i intelektualce „građanskog reda“ i „mirnog života“, nalazeći da je u praktičnoj i umnoj negaciji šansa za prevlast slobode nad sudbinom, ljudskog dostojanstva nad poniženjem i ugnjetavanjem čoveka, istine nad laži i pravde nad nepravdom (kako je govorio u pristupnoj akademskoj besedi u SANU).

Pravnik po obrazovanju, filosof po vokaciji, Tadić je svoje osnovno uverenje u tim nazgled razmeđenim disciplinama objasnio pozivajući se na Kantov (Kant) stav da se pravnik, koji po svom moralu nije istovremeno i filosof, nalazi u najvećem iskušenju, jer mu je dužnost samo da primenjuje postojeće zakone, a ne da ispituje treba li te zakone usavršiti: „Jer kako njihov posao nije da sami mudruju o zakonodavstvu, nego da sprovedu postojeća naređenja zemaljskog prava, to im uvek mora izgledati najbolje ono zakonsko uređenje koje upravo postoji ili, kada ono bude izmenjeno sa najvišeg mesta, ono sledeće, i tako je sve u svom odgovarajućem mehaničkom redu.“ Od ove Kantove osude pravnog pozitivizma, Tadić će i samu filosofiju prava *stricto sensu*, kao disciplinu, odrediti kao čedo nemačkog klasičnog idealizma, i pri

tome učiniti korak ka Hegelu (Hegel) koji je Kantovu emancipaciju volje od prirode, kao slobodnu (ili misleću) volju pretočio u supstanciju i određenje prava, proglasivši pri tome pravni sistem carstvom ostvarene slobode (Hegel: *Filosofija prava*). Smeštajući svoju misao u toplu struju evropskog liberterskog nasleđa (posebno od Rusoa pa nadalje, preko mislilaca i prakse Francuske revolucije), nije nikakvo iznenađenje što se ona, u svom izboru po srodnosti, prepoznala u Hegelovom projektu prava kao ograničavanja ne sloboda nego samovolje. Rehabilitujući Hegelovo uverenje da je sloboda supstancija prava, a da su sila i prinuda, „apstaktno uzevši“, nešto neprihvatljivo, tj. da je filosofija prava filosofija slobode, Tadić će se pridružiti onima koji smatraju da je humanitet osnov svakog prava, da je dostojanstvo čoveka izraz priznanja prava na samoodređenje i prava na slobodnu egzistenciju pojedinca, da je (prizivajući Paskala) pravda bez sile nemoćna, a sila bez pravde nasilnička.

Čitava Tadićeva filosofija prava utemeljena je na negaciji sile i prinude zaodnutih u ruho prava. Zato se on posebno koncentrisao na kritiku pravnog pozitivizma, koji je kao pravo priznao i svaku uzurpaciju i samovolju ukoliko je efikasna, tj. ukoliko uspe da nametne svoje „važenje“, ukoliko „fizičko nasilje“ učini legitimnim. Ako se pravo redukuje na pozitivne, važeće zakone i sudske odluke, ako se tvrdi da onaj ko može da sprovede pravo time dokazuje i da je pozvan da postavlja pravo, ako se time briše razlika između pravnog poretka i poretka uzurpacije („Pravedno je ono što koristi jakome“ – citira Tadić sofistu Trazimaha), onda dobijamo „pravnu nauku bez prava“. U našem veku – piše Tadić misleći na 20. vek – u veku terorističkih orgija nacifašizma i staljinističkog boljševizma, formulisane su pravno-pozitivističke teorije koje su priznavale pravni karakter i despotskim režimima, opravdavajući takav stav tobožnjom naučnom objektivnošću i ideološkom nepristrasnošću. Ako bi se država definisala kao monopol fizičkog nasilja ili kao „monopol

legitimnog fizičkog nasilja“, onda bi se kao *ultima ratio* svake političke organizacije proglasila pretnja i primena nasilja, odnosno iracionalnost prinuđivanja. Lučeci političke i etičke pojmove, podvajajući pravo i pravdu i pripisujući prvom objektivnost, a drugom subjektivnost (subjektivni osećaj), pravni pozitivizam – kaže Tadić – smatra da niko ne može definisati pojam pravde i pravednog. Odbacujući pravni pozitivizam, Tadić je pravdu smatrao kritičkom instancom važećeg prava, „nekom vrstom apelacione instance“, sinonimom za pravomernost i nepristrasnost koje počivaju na priznavanju jednakosti među ljudima. Zato je Tadić filosofiju prava prihvatao kao istraživanje smisla prava i pravde u ljudskom svetu i njen zadatak video u ispitivanju kriterijuma pravde u društvenom životu, najtešnje povezanom sa ispitivanjem kriterijuma slobode, pri tome se stalno pozivajući na onaj Marksov zahtev, ili kategorički imperativ „da se sruše svi odnosi u kojima je čovek poniženo, prezreno, porobljeno i napušteno biće“. To je, dakle, značilo da uzurpacija i „pravo jačega“ ne mogu biti priznati kao principi – govorio je Tadić – a upravo ljudsko dostojanstvo jeste i mora biti genuini princip svakog umnog prava.

Insistirajući na tesnoj vezi morala i politike, prava i pravde, etike i delatnog života u zajednici, kao pouzdanom sredstvu za prepoznavanje i kritiku izopačenih oblika države i politike uopšte, Tadićeva kritička nauka o politici i pravu prihvata dijalog kao središte filosofije politike i umetnosti političkog života, kao volju za razumevanjem učesnika, poštovanje njihove slobode i nepovredivosti, tj. jednakosti i uzajamnosti. Otuda i Tadićeva obnova retorike, retoričkog agona kao argumentativnog mišljenja. Odnos uma i slobode i problem racionalnog delovanja, Tadić rešava zahtevom da se ne odvajaju teorija od prakse, sloboda od stvarnog života i njegovih ustanova. Zato je kritika instrumentalnog uma i modernog pozitivizma, posebno „naučne“ politike i pravnog pozitivizma, bitan doprinos naučnog dela Ljubomira Tadića.

Duh slobode, bratstva i jednakosti širio je gde god je radio ili u bilo kom društvu se nalazio. Tako je postupao i u godinama raspada druge, brionske Jugoslavije, kada su njeni narodi ušli u krvave građanske i verske sukobe, uveren kako je tzv. nacionalno pitanje (o kome je takođe mnogo pisao) uvek bilo i ostalo pitanje o demokratiji i ustanovama slobode i mogućnostima individuumu da u potpunosti, u zajednici slobodnih i jednakih, lišenoj, dakle, svakog

etnocentrizma, verskog fanatizma i šovinizma, razvije svoje ljudske potencijale. Što je tražio za druge, to je tražio i za Srbe, svečan vrednosti i ograničenja vlastitog etničkog i kulturnog identiteta.

On je ostvario sebe, ali je formirao i druge, pružao je i davao nesebično i zato bio voljen i cenjen ne samo od svojih sledbenika.

Slava mu i hvala!

LJUBOMIR TADIĆ ILI POSVEĆENOST PRINCIPU SLOBODE

Slobodan Divjak

Treći program Radio Beograda
Beograd

Čast je, ali i velika odgovornost, pisati o stvaralaštvu i javnom angažmanu Ljubomira Tadića, jedne od najznačajnijih ličnosti naše društvene teorije i javnog života posle Drugog svetskog rata. Iza njega stoji ogroman stvaralački opus, koji, po svome značaju, prevazilazi granice naše zemlje, ali i bogata moralna biografija koja svedoči o kontinuiranoj privrženosti kulturi otpora svakoj represivnoj logici, pa i onoj koja se vrši u ime uzvišenih humanističkih ideala. Ako bismo na najsažetiji način hteli odrediti temeljni unutrašnji *spiritus movens* njegove teorijske i praktičke delatnosti, onda bi se bez ikakvih zazora i rezervi moglo reći da je to bio motiv slobode. Jer traganje za poretkom koji će omogućiti zajednički život ljudi, uz najveći mogući stepen individualnih sloboda – to je bilo ono što je obeležilo čitav njegov teorijski i javno-politički angažman. Ovo insistiranje na unutrašnjoj vezi između poretka i individualne slobode on je, na najapstraktnijem nivou, najeksplicitnije iskazao u svojoj knjizi *Poredak i sloboda* u kojoj je sintetisao oba pojma u stavu da *nema slobode bez poretka*. Tim stavom on se, s jedne strane, suprotstavio koncepcijama po kojima su moguće neograničene individualne slobode, svestan činjenice da je sistem apsolutnih individualnih sloboda samopotirući sistem, jer bi nužno, pošto mu je imanentna logika prava jačega, doveo do uspostavljanja tiranije najjačega ili najjačih, tj. do dominacije moći i sile nad individualnim pravima. S druge strane, on je tim pristupom odbacio i koncepcije „poretka neslobode“, u kojem se individualna prava instrumentalizuju i žrtvuju u ime viših ciljeva ili državnog razloga. Drugim rečima, on je poredak slobode uvek pretpostavljao slobodi poretka. Glavni razlog zbog kojeg se on u svom mladačkom periodu priklonio marksizmu bilo je njegovo ubeđenje da je Marks (Marx) mislilac slobode i ljudskog samooslobođenja: „... marksizmu se veštački oduzima problematika slobode, a na njeno mesto etablira ideja etatizma i kolektivizma, koja pomaže produženje vladavine otuđenja u društvu... Ali kao misao i praksa slobode, on može da živi i razvija se samo u takvom poretku u kojem

sloboda zajednice nije nadređena kao apsolut slobodi njenih članova“ (Tadić 1967: 72–73). Vođen idejom slobode, on je, možda najviše od svih naših mislilaca u navedenom periodu, ispoljavao odvažnost izricanja u kontekstu teorijskog i političkog delanja.

Pripadao je stradalničkoj, ali i „zlatnoj i slavnoj generaciji“ srpske filozofije, tzv. praxis grupaciji, čije su vodeće ličnosti, u koje je i sam spadao, bile izbačene sa Beogradskog univerziteta za vreme Titove vladavine. Dakako, iz sadašnje perspektive, za „filozofiju prakse“ bi se moglo reći da su joj bila imanentna mnoga ograničenja (privrženost neposrednoj, neparlamentarnoj demokratiji, društvenoj svojini, radikalno kritički odnos prema robnoj proizvodnji i slično), ali je nesporno da je ona, ukoliko se situira u tadašnji društveno-istorijski kontekst, pomerala granice slobode i učinila našu filozofiju svetski relevantnom. Njena istorijska zasluga sastojala se u tome što se upravo zahvaljujući njoj u nas počeo formirati intelektualni sloj koji će biti kritički usmeren kako prema apologetskoj inteligenciji, tako i prema socijalističkoj praksi i prema vrhu političkog establišmenta, koji je nastojao da usmerava tu praksu. Zahvaljujući ovim kritičkim impulsima, u nas se počela širiti emancipatorska kultura, kultura „uspravnog mišljenja i hoda“ koja je insistirala na fundamentalnom značaju individualnih sloboda i autonomije ličnosti. Iz ove kulture nastajalo je tendencijski ono što bih nazvao *unutarkomunističkim osporavanjem komunizma*, koje će u vreme radikalne krize „realnog socijalizma“ poprimiti oblik dovođenja u pitanje samih komunističkih ideala i, u krajnjoj liniji, samog komunizma. Puka je iluzija misliti da je u vreme dok su komunistička ideologija i njoj saobrazan sistem bili jaki, ne samo u našoj zemlji nego i u svetu, delatna intelektualna kritika mogla dobiti oblik drugačiji od onog koji sam nazvao *unutarkomunističkim osporavanjem komunizma*. Da je zaista tako, belodano svedoči i činjenica da je disidentska struja unutar „istočnog socijalističkog bloka“, posebno ona u Poljskoj, okupljena

oko pokreta Solidarnost, jednopartijskoj diktaturi dugo suprotstavljala ne višepartijski, već nepartijski pluralizam.

U vreme svoje čvrste uverenosti u istorijsko-epohalnu snagu i oslobodilačku funkciju autentičnog marksizma, Ljubomir Tadić se, oslanjajući se na Marksove humanističke zahteve za kritikom svih društvenih odnosa u kojima je čovek poniženo i prezreno biće, suprotstavljao svakoj metafizici porobljavanja, ustajao protiv gušenja stvaralačkih sloboda, protiv ugrožavanja i gaženja elementarnih ljudskih prava, podržavajući pri tome svaki oblik samoorganizovanja građana, radnika i studenata koji je bio u funkciji korigovanja očiglednih društvenih nepravdi i odbrane ljudskog dostojanstva. Sami njegovi najbliži „saborci“ iz tog vremena pričali su da je Ljubomir Tadić bio najsmeliji i najkonsekventniji u kritici suptilnih manipulativnih mehanizama ondašnje političke vlasti, usmerenih na „glajhšaltovanje“ masovne svesti i na integrisanje tačaka otpora u tada postojeći sistem. O verodostojnosti tih ocena svedoči i činjenica da je Tadić otvoreno istupio protiv odredbe a u ustavu po kojoj se Titu dodeljuje doživotni predsednički mandat, ocenjujući da takva odredba ima antidemokratski karakter i da je protivna samoj prirodi ustava.

Jedan od ključnih momenata tadašnje Tadićeve marksističke koncepcije bila je ideja građanske neposlušnosti, koja svoje izvorište ima u liberalističkoj prirodno-pravnoj koncepciji, tačnije u Lokovoj (Locke) tezi o pravu naroda na pobunu protiv vlasti koja je izigrala njegovo poverenje pretvorivši se u arbitrarnu vlast: „Jer ko će biti sudija o tome da li njegov poverenik ili poslanik radi pravilno ili u skladu sa ovlašćenjem – do onaj koji ga je odaslao i ko mora, pošto ga je odaslao, da još raspolaže vlašću da ga odbaci kada prenebregne svoje ovlašćenje... Narod će biti sudija... Kad god zakonodavci pokušaju da oduzmu ili razore svojinu naroda ili da ga dovedu do ropstva pod arbitrarnom vlašću, oni sebe stavljaju u stanje rata sa narodom koji je odmah razrešen

svake dalje poslušnosti...“ (Lok 2002, paragrafi 240 i 222). Tadićeva kritika liberalizma nikada nije bila njegova apstraktna negacija i stoga njegov marksizam nije nikada bio antiliberalizam. On je odbacivao svaku paušalnu ocenu liberalizma koja ne uzima u obzir i njegova univerzalno važeća, civilizacijska dostignuća, tj. koja označava liberalizam kao „trulu“, „mlitavu“ ideologiju, zalažući se istovremeno za antiliberalnu „jaku državu“. „Takva ocena“, ističe on, „liberalizmu suprotstavlja obnovljenu ideologiju apsolutizma, makar i u različitim njegovim varijantama. Ovaj poslednji vid kritike liberalizma nosi u sebi snažne naboje ne samo antiliberalne već i antidemokratske politike, kojom se podastire legitimnost decizionističkom totalitarizmu na kojem počiva ne samo fašizam, već i ‘socijalistički’ apsolutizam staljinističke provenijencije. Ako je osnovni politički princip liberalizma počivao u pravno (zakonski) ograničenoj državnoj vlasti, princip neoapsolutizma ili totalitarizma zalaže se za obnovu apsolutističke vlasti koja nije ograničena nikakvim ustavom, zakonom ili pravnim poretkom, a čija samovolja posebno ruši liberalna načela u krivičnom pravu i izvrgava svakog građanina stvarnoj ili potencijalnoj represiji tzv. političke justicije“ (Tadić 1985: 150).

Tadić marksizam nije intepretirao kao odbacivanje negativnih sloboda kao glavne tekovine liberalizma, već kao njihovo dopunjavanje i prevazilaženje pozitivnim slobodama: „Marksistička sloboda je primarno pozitivna sloboda, ljudska praksa, sloboda za nešto. Međutim, da bi slobodno delovanje bilo iole moguće, potrebno je da postoji i negativna sloboda, sloboda od pritiska i nasilja. Nema ljudskog dostojanstva bez ukidanja bede, nema ljudske sreće bez ukidanja poniženja. Čovečnost i pravednost nisu, kako je to isticao Engels, ‘juriističke iluzije’, već termini socijalne i prirodno-pravne *utopije*“ (Tadić 1967: 100).

Knjige Ljubomira Tadića iz socijalističkog perioda, posebno *Poredak i sloboda* i *Tradicija i revolucija*, mogu se označiti kao

kultne knjige naše disidentske literature jer je u njima, sa marksističkog stanovišta, podrivena dotadašnja idilična slika socijalističkog fakticiteta.

Kao antidogmatski usmereni mislilac koji ne robuje shemama doktrinarnog rigorizma, Tadić je nastojao da ideale ne unosi spolja u istoriju, već da ih izvodi iz *imanencije* samog istorijskog toka, te otuda nije nikakvo čudo što se on među prvima u nas, u vreme agonije realno postojećih socijalizama, otvorio prema ideji parlamentarnog sistema i što je u skladu sa tim bio jedan od osnivača Demokratske stranke. Iz njega je i tada progovorio onaj mladalački impuls koji ga nikada nije napuštao, jer je to u stvari bilo njegovo ključno egzistencijalno opredeljenje – motiv slobode koji je uvek zasvođen egzistencijalnim rizikom.

Međutim, otvarajući se, pod pritiskom naloga istorijske realnosti, prema parlamentarnoj republici kao modelu liberalne države, prema podeli vlasti i vladavini prava, Ljubomir Tadić se nije, za razliku od mnogih naših intelektualaca, priklonio propovedanju nove „liberalne utopije“ koja je nekritički veličala smitovsku „nevidljivu ruku“ tržišnog samotoka i glorifikovala i mitologizovala moć prava, jer je bio svestan permanentne napetosti koja postoji između kapitalizma i demokratije, tržišta i socijalne pravde, prava i moći. Posebno su bila uputna njegova upozorenja da u uslovima neravnoteže moći na globalno-političkom planu postoji tendencija pretvaranja međunarodnog prava u instrument velikih sila koje, u takvim okolnostima, teže da upražnjavaju ono što je Kant (Kant) nazivao „varvarskim slobodama“, slobodama koje nisu ograničene nikakvim pravnim i moralnim stegama.

Ma koliko da je napustio ideju o socijalizmu kao sistemu, Ljubomir Tadić je ostao otvoren za dosadašnja postignuća socijalističkog demokratskog pokreta (socijalna država, socijalna pravda, kritika neregulisanog „lesefer“ tržišta, oblici neposredne

demokratije unutar parlamentarnog sistema i slično), ali i za određene forme marksističkog utopijskog mišljenja koje mogu biti u funkciji kritike svakog poretka, pošto nijedan poredak, u načelu gledano, ne može biti idealan.

230

U ovakvom tipu teksta, u kojem se tematizuje je istorijski značaj dela Ljubomira Tadića, nemoguće je ne istaći pionirsku ulogu ovoga autora u konstituisanju savremene srpske i jugoslovenske *filozofije prava*, jer je njegov doprinos u tom pogledu svakakao najveći – on je utemeljitelj naše filozofije prava. Za ovu problematiku on je ispoljio interesovanje već na samim počecima svoga teorijskog rada, koje je obeležila njegova knjiga *Filozofske osnove pravne teorije Hansa Kelsena* koja je objavljena u Sarajevu 1962. Naravno da je u njoj Ljubomir Tadić, kao marksistički orijentisan mislilac, izložio kritici tzv. čistu teoriju prava po kojoj je pravo, budući da nema svoje utemeljenje u vanpravnoj sferi, zatvoreni sistem u kojem je sadržaj svake pravne norme izveden iz sadržaja druge norme, te je otuda pravo lanac normi na čijem početku nije vlast svih vlasti već norma svih normi, bazična norma, *Grundnorm*, tj. ustav. Naime, naš autor je tada nastojao da pokaže da i moderno pravo, odnosno pravna država, ima svoj koren u društvenim odnosima, ili, još preciznije, u kapitalističkim društvenim odnosima. Ali, način na koji je on pokušao da demonstrira društvenu utemeljenost prava bio je originalan, i to ne samo u tadašnjem jugoslovenskom kontekstu. Originalnost njegove kritike čistog prava bila je, između ostaloga, i rezultat njegovih dubokih uvida u delo J. B. Pašukanisa (Пашуканис), čija se knjiga *Opšta teorija prava i marksizma* na srpskom jeziku pojavila u njegovom prevodu 1958. Važno je imati na umu da je ova rasprava Ljubomira Tadića o karakteru modernog univerzalizovanog prava, objavljena pre velike i čuvene nemačke debate o izvođenju oblika i funkcija države u kontekstu kapitalističke društvene reprodukcije, koja je takođe bila inspirisana Pašukanisovim delom. Konkretnije rečeno, centralni predmet i jedne i druge

rasprave bilo je u suštini pitanje koje je pregnantno formulisao Pašukanis: „Zašto dominacija klase nije ono što jeste – tj. podređivanje jednog dela stanovništva drugom delu? Zašto ona poprima oblik javne državne vladavine ili, što je isto, zašto mehanizam državnih ograničenja nije stvoren kao privatni mehanizam dominantne klase? Zašto je on odvojen od dominantne klase i uzima oblik bezličnog mehanizma javne vlasti koji je odvojen od društva?“ Drugim rečima, suštinsko pitanje je bilo zašto u doba kapitalizma dolazi do odvajanja pravne države u zasebnu instancu koja, zajedno sa svojim aparatom sile, stoji izvan i pored društva i proizvodnog procesa. Odgovor na to pitanje svodio se i u jednoj i u drugoj raspravi na tezu da sam proces kapitalističke proizvodnje, po samoj svojoj unutrašnjoj prirodi, zahteva institucionalno razdvajanje ekonomske i pravno-političke sfere. Pošto, naime, akumulacija kapitala kao prisvajanje tuđeg rada bez razmene, koje se zbiva u proizvodnji, mora poprimiti oblik ekvivalentne razmene između slobodnih i međusobno nezavisnih proizvođača, onda i pravo i odnosi prinude moraju poprimiti oblik depersonalizovane, klasno neutralne instance, odvojene od procesa proizvodnje i njegovih glavnih društvenih aktera. Dakle, u samom obliku kapitalističkog prisvajanja viška rada, u kojem se potrebni rad (rad za sebe) i višak rada (rad za drugoga) poklapaju u vremenu i prostoru, sadržana je nužnost „depolitizacije“ ekonomije, tj. oslobađanja ekonomije od tradicionalnih oblika kontrole odnosno apstrahovanja odnosa sile iz neposrednog procesa proizvodnje i njihovog smeštanja u zasebnu instancu koja uzima oblik garanta opštih interesa, odnosno garanta opštih i eksternih uslova robno-kapitalističke proizvodnje. Kao što odnos eksploatacije uzima oblik ekvivalentne razmene između međusobno jednakih i nezavisnih robnih proizvođača, tako i odnos klasne vladavine uzima oblik vlade *res publica-e* (anonimizacija klasne vladavine).

Stajući na stanovište da sama robna proizvodnja, po svojoj prirodi, zahteva da se

odnosi između robnih proizvođača regulišu ne neposrednom primenom sile u samom procesu proizvodnje, već pomoću novca i zakona, tj. prava, Ljubomir Tadić je na našim prostorima prvi na sistematičan način izvršio, oslanjajući se na centralne pojmove Marksovog *Kapitala*, kritiku vulgarno-marxističkih shvatanja po kojima su građanske slobode, individualna prava i pravna država tretirani kao puki privid, kao „juristička iluzija“. Posmatrano iz ondašnje perspektive, to je bio ogroman iskorak iz antiliberalno interpretiranog marksizma, zahvaljujući kojem su kod nas postavljeni temelji filozofije prava sa marksističkog stanovišta. Autor ovih redova je i sam u svojoj marksističkoj fazi pokušao, inspirisan Tadićevim i Pašukanisovim analizama, da u knjizi *Roba i revolucija* izvede pojam pravne države iz robnog oblika. Ma koliko da sam se kasnije priklonio, pod uticajem prirodno-pravnih koncepcija, pre svega Kantove, čistoj teoriji prava, ne mogu a da ne istaknem činjenicu da je Ljubomir Tadić utemeljivač savremene filozofije prava kod nas i da je u toj oblasti on neosporno najveći autoritet.

Valja reći i to da je Ljubomir Tadić po svojoj životnoj vokaciji *intelektualac* u čijoj ličnosti su sintetisani briljantni logički um i izuzetan dar za spekulativno mišljenje. Kao takav, on je kritičku funkciju intelektualca uvek pretpostavljao politici kao profesionalnoj delatnosti. Za razliku od mnogih naših teoretičara koji su u višepartijskom

sistemu, vođeni političkom strašću i voljom za moći, žrtvovali svoju intelektualnu karijeru zarad karijere profesionalnog političara, Tadić je ostao veran svome intelektualnom pozivu: u težnji da doprinese rušenju „partijske države“ i autoritarne vladavine, on se aktivno uključio u proces partijsko-političkih borbi, tj. u profesionalnu politiku, ali kada je taj posao obavljen, on se praktično vratio svome intelektualnom pozivu, demonstrirajući na taj način visoku moralnu privrženost pojmu kritičkog intelektualca, nezavisnog od centara političke moći.

Zbog svega rečenog, izražavam svoje najdublje poštovanje prema velikoj intelektualnoj i časnoj moralnoj biografiji jednog od korifeja naše društvene teorije, koji je tokom celokupnog svoga stvaralalačkog veka tragao za principom slobode. Srbija treba da bude ponosna na to što je iznedrila teoretičara evropskog formata kakav je Ljubomir Tadić, koji je mnogim generacijama bio intelektualni i moralni uzor i Učitelj.

231

Literatura

- Lok, Džon (2002), *Dve rasprave o vladi*, Beograd: Utopija.
 Tadić, Ljubomir (1967), *Poredak i sloboda*, Beograd: Kultura.
 Tadić, Ljubomir (1985), „Liberalizam“, *Theoria* 3-4: 143-150.

SLOBODA, IDEALITET I STVARNOST:
LJUBOMIR TADIĆ – I MISLILAC I BORAC

Jagoš Đuretić

IP „Albatros plus“
Beograd

U obimnom teorijskom opusu Ljubomira Tadića ništa nije tako uočljivo kao njegova konsekvantna zaokupljenost idejom istinske slobode čoveka kao pojedinca, odnosno kao pripadnika klase, nacije, građanina. Čak i Tadićeva bezbroj puta potvrđena privrženost Marksovoj teoriji proletarijata ne može biti nipošto shvaćena kao njegova iluzorna vera u neposrednu emancipatorsku moć empirijski date radničke klase. Naprotiv, ono čime je Tadić impresioniran jeste Marksova (Marx) ideja proletarijata data u istorijskoj perspektivi kao filozofija definitivne emancipacije, kako društvene celine tako i svakog pojedinca. U tom smislu, vladavina proletarijata mora biti u funkciji postepene emancipacije čoveka kao pojedinca u njegovoj neposrednoj empirijskoj datosti. Otuda vladavina proletarijata nije ništa drugo do negacija svih vidova suštinske neslobode čoveka kapitalističkog sistema društvenih odnosa, koju sažima – upravo vladavina buržoazije. Ti vidovi neslobode u Marksovom delu dati su u filozofskim i sociološkim terminima: vladavina otuđenja, postvarenja, novca, najamnog rada, formalizma građanskih sloboda i demokratskih prava i dr.

233

Imajući u vidu upravo tako shvaćenu ideju proleterijata i Marksovu filozofiju opšte-ljudske emancipacije u istorijskoj perspektivi, Tadić se na više mesta sa sledbeničkom strašću poziva na Marksov stav iz njegovih *Ranih radova*: „Proletarijat je apsolutna strana društva“, jer je u njegovom položaju (tj. položaju radničke klase) sažeta sva beda kapitalističkih društvenih odnosa. Budući da u tom društvu, sa stanovišta istinske slobode, niko nije stvarno slobodan, „ni rob ni gospodar, ni radnik ni poslodavac, ni građanin ni vlastodržac, uprkos svim formalno zagarantovanim građanskim i političkim slobodama, Marks će *bit* toga društva sažeto izreći u svom poznatom dijalektičkom aforizmu – ‘emancipovano ropstvo‘“. Stoga proletarijat „oslobađajući sebe, oslobađa čitavo društvo“.

Tadiću će navedeni aforizam biti stalna inspiracija za kritički obračun sa svim vidovima

formalizma političkih sloboda sa kojima se u svom životu suočavao, i kao filozof i kao građanin. Na tom tragu, mada izbegavajući rigorizam Marksovih istorijsko-materijalističkih zakonomernosti, on će u svojim poznatim obračunima sa Lenjinovim avantgardizmom, „boljševičkom gvozdenom voljom“ i nasiljem Oktobarske revolucije nad istorijom, i tim povodima, na ubedljiv način samo potvrditi visok nivo svojih filozofskih uvida, ukazujući još jednom na istoričnost Marksove ideje proletarijata, i jasno razlikovati idealitet od neposredno date stvarnosti, odnosno idealitet slobode kao stalne kritičke pozicije spram te neposredno date stvarnosti.

234

U tom smislu, filozof marksističke provenijencije nikada ne može biti apologetski oduševljen postojećom društvenom stvarnošću, ma kakva da je, a kamoli onom u boljševičkoj, odnosno staljinističkoj verziji. Ta okolnost je izuzetno važna za razumevanje čitavog teorijskog opusa, pa čak i životne biografije Ljubomira Tadića. S druge strane, uzimajući u obzir duh celine njegovog dela (onog teorijskog, kao i same životne biografije) teško je izbeći zaključak da je upravo ta i tako shvaćena Marksova ideja slobode, ako ne jedini, a ono ključni razlog Tadićeve trajne privrženosti Marksovom učenju. Stoga nije ni čudno ni slučajno što je sve društvene promene koje su se događale u jugoslovenskom društvu (čak i one koje je, u principu, s odobravanjem pozdravljao), podvrgavajući ih analizi, s gledišta slobode, ocenjivao gotovo redovno – negativno, zahtevajući pritom doslednost umesto polovičnosti, suštinu umesto privida, istinu umesto laži, pravdu umesto nepravde, stvarnu umesto formalne jednakosti, istinsku umesto formalne demokratije, itd.

U tom smislu, on će pozdraviti Oktobarsku revoluciju kao načelno moguću čin razrešavanja dubokih i nepomirljivih društvenih protivrečnosti, ali će odmah primetiti da rusko društvo nije dovoljno zrelo za ispunjenje zadataka jednog istinskog socijalističkog društvenog prevrata, pa nije ni

čudno što je uspostavljanje socijalističkog društvenog poretka proteklo u znaku najmračnijeg mogućeg terora pod okriljem svedržavlja, a da se ni u jednom trenutku nije našlo u „društvu slobode“.

Tadić je pozdravio ideju radničkog upravljanja preduzećima i uspostavljanja samoupravnog društvenog poretka u Jugoslaviji, ali će vrlo brzo sintagmom „socijalizam u državnom omotaču“ skrenuti pažnju na činjenicu da se dogodila samo formalna radikalna promena, budući da je vlastodržac u skrivenoj formi ostavio odlučujuću ulogu državne birokratije u svim institucijama i tekućem društvenom životu. Na isti način je negativno ocenio i transformaciju KPJ u SKJ, čime je trebalo da društvene institucije budu oslobođene monopartijskog tutorstva, kao korak bliže bespartijskom sistemu, dezideologizaciji i besklasnom društvu, ali je zadržavanje svih iole bitnih funkcija društvenih institucija u rukama komunista organizovanih na principima demokratskog centralizma učinilo ceo taj „obrt“ beznadežno sterilnim, gotovo besmislenim.

Ta strasna volja jugoslovenskog političkog vrha da, s jedne strane uspostavi „originalni socijalistički sistem“ kao sistem oživotvorene demokratije i slobode, a s druge da, zadržavanjem svih poluga vlasti, usmerava sve društvene procese i restriktivno kontroliše upotrebu svih prava i sloboda, neizbežno je reprodukovala samo „originalne“ društvene protivurečnosti – izvesne slobode, kao npr. slobode javnog govora i društvene kritike, zakonom su zaista bile zagarantovane, ali čim bi ih građani shvatili kao konačno stečeno pravo, podvrgavajući kritici neke režimske svetinje, posebno neprikosnovenog vođu, suočavali bi se s gotovo nepodnošljivim posledicama. Sistem se tako izvrtao u specifičan vid autoritarnog političkog sistema sa jakim primesama totalitarizma u kome je vođa mogao lako i bezgrešno, štaviše, uz plebiscitarnu podršku da bude izabran za doživotnog predsednika države. Za svest, dostojanstvo i moral čoveka,

intelektualca i borca, kakav je bio profesor Ljubomir Tadić, to je bio suviše veliki izazov, pa je, u ime poniženih građana čitavog jugoslovenskog društva, to „ustoličenje“ podvrgao oštroj kritici, rizikujući svoju materijalnu egzistenciju i egzistenciju svoje porodice.

Uostalom, Ljubomir Tadić nije bio intelektualac koji je svoja politička opredeljenja tražio i nalazio sa kalkulatorom u ruci na tezgama tzv. slobodne političke pijace, kako to čine, u okolnostima savremene vladavine novca, mnogi politički perspektivni intelektualci. Tadić je, naprotiv, svoja politička opredeljenja izvodio iz sopstvenog ukupnog dela, i svesti o totalitetu društvenih protivrečnosti, protivrečnosti čovekovog bića i istorijske perspektive čovekovog osvajanja slobode.

Današnja „kritička inteligencija“ koju najčešće nadahnjuje neoliberalistička ideologija i kojoj pritom, po pravilu, nisu strane ni lične političke ambicije, *de facto* smatra da Tadićev opus, kao i teorijski i politički učinak čitave njegove generacije, nema šta da kaže i poruči njima kao nosiocima prekratničkih zadataka današnjeg doba, budući da se kritički učinak te generacije svodi na puko prepravljavanje, zapravo učvršćivanje postojećeg sistema društvenih odnosa, umesto na njegovo radikalno negiranje i rušenje. Kako, dakle, ta kritika, kao u suštini prorežimska, deli sudbinu propalog sistema kome je služila, njihov zadatak počinje *ab ovo* i bez oslonca na učinak prethodnih generacija.

Tačno je, međutim, samo to da su za ove politički ambiciozne borbe, u odsustvu svesti o stvarnoj istoričnosti ovih ili onih važnih događanja, prave tačke savremenog svetско-istorijskog obrta – pad Berlinskog zida i Peti oktobar – prva u svetu, druga u Srbiji.

To bi moglo biti tačno, da se gromoglasno najavljene sloboda, jednakost i demokratija za sve narode faktički nisu svele na puko preraspodelu vojno-političke i ekonomske

moći u međunarodnom prostoru, s opštom, neposredno iznuđenom i apokaliptički opasnom trkom u naoružavanju: i da novouspostavljena međunarodna hijerarhija moći u velikoj meri i sve više ne usmerava distribuciju međunarodne pravde, nacionalne nezavisnosti, svetskog bogatstva, političkog uticaja u međunarodnim odnosima, itd. To bi takođe moglo biti tačno, da se gromoglasna najava socijalne pravde, građanskih i ljudskih prava i blagostanja za svakog pojedinca, u skladu s principima neoliberalističke ideologije, nije svela na prelazak materijalnog bogatstva na nacionalnom nivou u najmanji broj ruku u ljudskoj istoriji, odnosno da reči: „tranzicija“, „nerazvijeni“, „demokratizacija“, „liberalizacija“, „slobodno tržište“, „ekonomska pomoć“, i dr. danas ne svedoče o pukom povratku materijalne bede i političke neslobode koje je davno demaskirala Marksova kritika otuđenja, postvarenja, eksploatacije i najamnog rada, nejednakosti, formalizma političkih i ekonomskih sloboda, i sve to samo u zaoštrenijoj formi. Stoga bi se pre moglo reći da je zadatak nove generacije političke i intelektualne elite da zaustavi društvenu regresiju, poštujući iskustva istinskih protagonista slobode i pravde iz prethodnih generacija.

Jugoslovenska zajednica kritičke inteligencije kojoj je Ljubomir Tadić pripadao je najpre, u skladu sa svojom primarnom odgovornošću, a zatim i neposrednim političkim angažovanjem u smislu svoje građanske odgovornosti, nastojala da se afirmiše kao važan faktor u demokratizaciji jugoslovenskog društva. Tadić je bez sumnje pripadao najužem, vodećem krugu te zajednice koja je hrabro postavljala filozofske i teorijske temelje za razaranje marksističkih i kvazimarksističkih dogmi i proširenje prostora političkih sloboda u jugoslovenskom društvu, čiji su manjak građani, posebno inteligencija, osećali jače nego manjak hleba.

Ta intelektualna zajednica je svoj program ostvarivala preko mnogih istorijski važnih

skupova, počev od Bleda, preko Vrnjačke Banje, Dubrovnika i naročito Korčulanske filozofske škole, koja je svojim značajem daleko prevazišla jugoslovenske granice, a zatim preko časopisa: *Perspektive*, *Naše teme*, *Gledišta*, *Filozofija* i, najzad, *Praxis* koji je brzo okupio i širok krug najznačajnijih inostranih mislilaca toga doba.

Ali, prostor slobode osvojen u mislima nije sloboda; to je tek spekulativna sloboda koja čeka da u „živom životu“ i neposrednoj stvarnosti bude obistinjena. Istina, ta tekovina koju je jugoslovenska kritička inteligencija stekla na tragu izvorne Marksove misli, predstavljala je veliki izazov za sve one kojima je do istinske slobode stalo. Trebalo je u uslovima monopartijske vladajuće ideologije i totalitarnih ograničenja slobode delati na način slobode, a to će reći – sa rizikom i po visokoj ceni koja za prekoračenje tih granica mora da se plati da bi uslove izborne slobode uživala društvena celina i svaki njen pojedinac.

Ako je Zagreb bio pretežni centar onog filozofskog *mišljenja* slobode, Beograd je sa svojom relativno dugom tradicijom borbe za osvajanje *praktičnih* građanskih sloboda, bio centar odakle su kretale gotovo sve inicijative, svi rizični pokreti i sve praktične borbe za to realno proširenje prostora slobode. To je bila skupa i riskantna borba, čiju visoko plaćenu cenu žive generacije pamte.

Pamti se, dakako, i to da je Ljubomir Tadić na javnim tribinama rečju i, gde god mu se ukazala prilika, perom, svojim slušaocima i čitaocima, hrabro i beskompromisno, na način koji nije bio dozvoljen, ukazivao na puteve praktične borbe za osvajanje stvarnih prava i sloboda. Pamti se, naravno, i to da je prof. Tadić, braneci od režimskog policijskog nasilja svoje studente u njihovoj političkoj liberterskoj pobuni 1968. godine, izložio sebe konkretnim policijskim batinama, da bi najzad, zajedno sa još pet svojih kolega i saboraca, bio isteran s Filozofskog

fakulteta na ulicu, bez posla i bez elementarnih uslova za egzistencijalni opstanak.

Raznovrsnim teorijama naučnog i umetničkog, odnosno intelektualnog stvaralaštva, nije nepoznata činjenica česte, ponekad i zjapeće nepodudarnosti između poruka koje sa humanističkog stanovišta šalje jedno veliko delo i onih poruka koje emituje empirijska ličnost i životna biografija autora tog dela. Poznato je da u suočenjima sa iskušenjima i dramatičnim izazovima društvenog i političkog života, empirijska ličnost često popusti, negirajući sebe kao autora. U biografijama mnogih poznatih umetnika i pisaca veoma često ćemo naći potvrdu tog teško objašnjivog iskustva. Hajdegerov slučaj među filozofima je čak neka vrsta razočaravajuće „klasike“.

Međutim, u profesionalnoj, teorijskoj i političkoj biografiji Ljubomira Tadića takve nesaglasnosti nema. Tadić je, van svake sumnje, autor koji je bio istinski odan svojim filozofskim, etičkim i političkim uverenjima i sasvim sigurno je smatrao da je moralna norma nešto što se mora u celosti poštovati i u životu aktivno slediti. Slobodu i dostojanstvo koje je kroz sva životna iskušenja branio i tražio za sebe, u jednoj meri i uz sve rizike, tražio je i za druge. Tražio je pravo na život u slobodi i dostojanstvu uopšte, i tome je bez ikakve dvojbe posvećeno čitavo njegovo delo i svaki pojedinačni njegov redak. U tom smislu, biću slobodan da zaključim ovaj napis onim istim rečima kojima sam zaključio i priredivačku reč za knjigu *Ljubomir Tadić – mislilac slobode*, koja je objavljena za njegovog života, pre nepune dve godine: „Tadićevo delo, budući zaokupljeno kritičkom vizijom globalnog čovečanstva, na tragu Blohovog (Bloch) mišljenja, snažno sugerise, podržava i ohrabruje, pa ako je to, s gledišta konačnog mirenja istorije, tek utopijska nada, ona je sasvim sigurno ona strana čovekovog lika koja ljudski život čini smislениm, stvaralačkim i aktivno odupirućim“.